

Universitat de Lleida
Departament d'Història

AJUNTAMENT D'ALGUAIRE
PATRONAT MUNICIPAL
«JOSEP LLADONOSA I PUJOL»

RECS HISTÒRICS: PAGESIA, HISTÒRIA I PATRIMONI IX CONGRÉS SOBRE SISTEMES AGRARIS, ORGANITZACIÓ SOCIAL I PODER LOCAL

Alguaire, 20 a 22 d'octubre de 2016

<http://www.sistemesagraris.udl.cat>

Ajuts

Universitat de Lleida

Vicerectorat de Recerca i Innovació

Col·laboren

Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura.

Consell Comarcal del Segrià

La Paeria. Ajuntament de Lleida.

Generalitat de Catalunya. Departament d'Agricultura, Ramaderia i Pesca.

La representativitat dels usuaris en les assemblees extraordinàries de regants a les hortes de gestió municipal durant l'Època Moderna: el cas de Vila-real després de la inundació de 1581

Cristian Pardo Nacher

La representativitat dels usuaris en les assemblees extraordinàries de regants a les hortes de gestió municipal durant l'Època Moderna: el cas de Vila-real després de la inundació de 1581

Cristian Pardo Nacher

cpardonacher@gmail.com

RESUM

La present comunicació tracta de conèixer quins foren els mecanismes emprats a les hortes de gestió municipal per tal d'arribar a acords col·lectius en casos d'especial excepcionalitat, aplicant el tercer Principi de Disseny d'Ostrom. En aquest cas concret s'estudiarà una assemblea extraordinària de regants esdevinguda a la institució de reg de Vila-real després de la catastròfica riuada de 1581. Aquest estudi de cas permetrà en primer lloc, comparar els procediments emprats en aquestes hortes amb les de gestió autònoma, i, en segon lloc, conèixer la composició social i econòmica de tots els assistents, mitjançant les dades d'un "Cappatró de la Peyta". Aquest anàlisi permetrà desvetllar que les persones allí presents eren una representació quasi exacta tant del conjunt dels usuaris de la institució com de les diferents sèquies del municipi. Així doncs, es veurà com en casos d'especial gravetat, a les hortes de gestió municipal el Consell no podia prendre decisions extraordinàries sense el consentiment dels usuaris.

Assemblea de regants, inundació, institució de reg, acords col·lectius, horta de gestió municipal.

1. INTRODUCCIÓ

En les darreres dècades, ha sorgit una nombrosa literatura, fruit de les aportacions d'historiadors i economistes, que tracta de conèixer com els regadius històrics -en el seu paper d'institucions comunals locals- podien solucionar els problemes d'acció col·lectiva de manera autònoma i aliena a la intervenció d'agents exteriors (Ostrom, 1992 i 2000; Tang, 1992: 127).

De tot el marc teòric creat per Ostrom per tal de demostrar l'èxit en la gestió dels comunals de llarga duració, un dels punts més destacats és el seu tercer principi de disseny, el qual tracta d'explicar com es duïen a terme els acords col·lectius en aquests tipus d'institucions. En opinió d'aquesta premi Nobel és imprescindible que la majoria dels individus afectats per les regles de la institució pogueren participar en la seua modificació, que aquests interactuaren entre sí i amb el medi físic per a que els acords s'adaptaren millor al llarg del temps a les característiques de l'escenari, i, finalment, que ninguna autoritat externa haguera tingut la presència suficient com per a exercir cap paper en el fet de fer complir les regles d'ús (Ostrom, 2000: 151-152).

Pel que fa als regadius valencians, aquest principi sol estar molt relacionat amb les assemblees de regants que es celebraven a l'Horta de València des de l'Edat Mitjana, i com no, al Tribunal de les Aigües. Aquestes assemblees, segons Glick (1988: 32-35), eren fonamentals per tal de gestionar el reg de manera efectiva, degut a que en aquest procediment de presa de decisions podien tenir veu i vot no sols "los propietarios de tierras cultivadas, sino también los molinero y otros industriales usuarios de las aguas que

eran considerados como “hereters” de la acequia y miembros de la comuna” (Glick, 1988: 32-33).

Ara bé, segons el mateix autor, aquest model de gestió “autònom” –és a dir, governat pels propis usuaris- no era ni l’únic, ni el més habitual. Ja que, en realitat, molts dels sistemes de reg del País Valencià gaudien d’un altre model anomenat “municipal”. Aquest reg era, de fet, una subdivisió de l’administració municipal, és a dir, que els usuaris delegaven el govern de les aigües al seu Consell (Glick, 1988: 32 i 42-46), de manera que convertien als seus membres en “legítims administradors de les aigües”. Sobre aquest protagonisme del consistori, l’autor plantejava que tot i que aquest actuava com un “fórum general para los asuntos del riego”, que “no reducía necesariamente la voz de los regantes en el gobierno de sus propios asuntos”, plantejava la possibilitat de que hi havia una “potencialidad a abusar”, per part dels jurats, qui segons ell “tenían poder para subvertir el sistema a fin de obtener más agua para sí mismo”. Aquesta interpretació, per tant, podia donar lloc a pensar que fóra la minoria de poder de les viles, i no el conjunt dels usuaris, qui prenia les decisions quotidianes des dels seus càrrecs en el consistori (Glick, 1988: 45).

En l’actualitat, aquesta visió ha sigut més que matisada a mesura que es van coneixent més detalls sobre la gestió dels diferents sistemes de reg valencians (Peris, 2014), fins al punt de que cada cop es veuen menys diferències entre ambdós models, més enllà de les formes. En aquest sentit, ja s’ha mostrat en publicacions anteriors (Pardo, 2014) que a les hortes de Vila-real i Castelló –paradigmes del reg municipal– sí es van dur a terme “assemblees de regants” durant l’Època Moderna, tot i que aquestes sols eren equiparables a les juntes extraordinàries de l’Horta de València, és a dir, que tan sols es celebraven en circumstàncies excepcionals, amb l’objectiu d’aprovar projectes de millora de les infraestructures de reg, redactar canvis en les ordenances o coordinar el finançament de la reparació de les infraestructures després de les adversitats climàtiques (Pardo, 2014). Sota el meu punt de vista, l’estudi d’aquestes és, doncs, un recurs molt valuós amb el qual obtenir noves dades sobre com el conjunt dels usuaris de les institucions de reg de la Plana prenen decisions col·lectives en circumstàncies excepcionals, sobrepasant les accions ordinàries que coordinava el consistori.

Dit açò, la present comunicació es centrarà en una d’aquestes assemblees extraordinàries, per tal de conèixer com i per què es convocaven, qui anava, quins tipus de decisions es prenen conjuntament, i quina acceptació tenien després quan s’havien de ficar en pràctica les disposicions acordades. Una informació que servirà, a més, per a comparar simultàniament aquestes assemblees amb les que es feien a l’Horta de València en circumstàncies semblants, sense oblidar els plantejaments teòrics que han anat sorgint al caliu de les discussions sobre el tercer principi d’Ostrom.

Així doncs, l’article es vertebrarà de la següent manera: una vegada presentat el cas d’estudi i el seu context climàtic, s’explicarà quins eren els mecanismes ordinaris dels que disposava el Consell per a coordinar les reparacions en casos d’inundacions menors, i quins casos d’extrema gravetat obligaven a aquesta institució a convocar assemblees extraordinàries per a consultar amb els usuaris mesures no habituals. Després de comentar les característiques de l’assemblea, es passarà a analitzar quins foren els seus assistents, per tal de calcular si aquesta fou o no representativa del conjunt de la comunitat, i finalment si en ella es tenien en compte les singularitats físiques de l’entorn, i per tant, del conjunt

de les finques irrigades.

2. L'ESTUDI DE CAS: LA INUNDACIÓ DE 1581 A VILA-REAL

L'assemblea objecte d'aquest estudi es va desenvolupar a Vila-real, una vila situada al nord del litoral valencià, al marge esquerre de la desembocadura del riu Millars, un riu que donà origen al macrosistema d'irrigació de la Plana de Castelló, compostat per cinc unitats de gestió independents (Vila-real, Borriana, Nules, Castelló i Almassora). Com s'ha dit, en aquests regadius existia una veritable assimilació entre els conceptes de consistori i institució de regs, ja que la primera era l'encarregada de governar la segona. En línies generals, no hi ha cap dubte de que aquesta gestió municipal era tan efectiva com la que es troba a l'Horta de València. Ara bé, la veritat és que l'efectivitat del Consell, alhora de garantir el bon funcionament del reg, era ficada a prova regularment amb els "diluis d'aigües". Efectivament, les característiques climàtiques del litoral valencià ocasionaven regularment fortes inundacions, concentrades sobretot a les estacions de primavera i tardor, degut al règim de pluja mediterrani d'aquesta conca. Aquestes inundacions eren, per tant, molt perjudicials per les destruccions i desperfectes que ocasionaven en sèquies i assuts, i les seues conseqüències als regadius de la Plana han sigut estudiades únicament per als segles XIV i XV (Román, 2013: 169-177), i per al segle XVIII (Pardo, 2016).

La inundació que ací ens ocupa, cal situar-la dins d'un període comprés entre 1570 i 1630 on es van produir, dins del context de la Petita Edat de Gel, grans pulsacions de fred i un increment en el nombre de "gotes fredes" a la tardor (Alberola, 2014: 155). Durant aquest període, Creus i Saz (2005) detecten tres grans inundacions del Túria a València, esdevingudes en 1577, 1581 i 1589 (Alberola, 2014: 153). A la Plana, es conserven expedients referents a les inundacions d'aquesta pulsació, tot i que els més destacats, en quant a informació, són els de la riuada de 1581¹.

La inundació de 1581 va tenir lloc el dia 18 de setembre i el cronista Teixidor (1767, I) va apuntar sobre ella que a València les aigües del Túria havien superat l'altura del pont del Real, els barrancs es van desbordar, les collites es van perdre i els preus del productes de primera necessitat es van elevar de manera desmesurada. Aquesta inundació era per a ell "lo major infortuni e inundació que jamés (sic) en esta terra se havia vist" (Alberola, 2014: 153).

Balbás (1892: 702), per la seua banda, escriu que al riu Palancia la inundació es va fer notar el 16 de setembre –tot i que pot haver un error de transcripció–, de manera que aquest riu "se llevó el molino de Ripoll y destruyó varias acequias, el puente de Soneja y el azud de la acequia de Sagunto". Les dificultats també es van fer notar al riu de Castellnovo, on l'aigua "se llevó también el Puente de Aurin" i també a la Rambla de Cánova on els ponts de Lagunas i Geldo van tindre desperfectes.

Pel que fa al Millars, Traver (1909: 142-143 i 1935, 101-102), va publicar alguns apunts

---

¹ AMVr. 1204/1581. Proceso realizado para la implantación del impuesto titulado Dret nou, creado para remediar los daños causados por las inundaciones del Mijares en los azudes y acequias i A.M.Vr. 1551/1581. Administración de las obras de reparación de azudes y acequias destruidos por la crecida del rio Mijares.

sobre aquella inundació. Però com que aquest cronista de la renaixença traduïa al castellà algunes frases que elegia de manera subjectiva sense citar les fonts, s'ha considerat més oportú acudir a la documentació original per tal d'oferir la narració original de Gabriel Avinent, un notari de Vila-real coetani als fets². Segons aquest testimoni presencial, la inundació esdevinguda el 18 de setembre de 1581 fou la més “orrenda”, “rara i jamás hoyda”. Doncs, aquesta ocasionà nombrosos desperfectes materials en les infraestructures del reg, ja que “s'emportà la caseta de l'assut” i ocasionà danys en la “segona e tercera arcades de l'açut”, a més de que “s'enrunà del tot les sèquies de tal manera que en moltes parts no y havia vistigi algú”. El pont de Santa Quitèria, per la seua banda, va quedar completament desbordat, de manera que l'aigua “havia pujat sobre lo pont (...) e seu havia portat los parapetos o antepits³ que hi havia sobre la segona, tercera e part de la quarta arcades”. El molí de la Peguea⁴, que es troba just al costat d'aquest pont, no sols es va cobrir per l'aigua sinó que a més va protagonitzar un succés que va ficar en perill la integritat física d'alguns veïns. Així doncs, sembla que l'avinguda va sorprendre *in situ* al moliner Joan Safont i “a sa muller prenyada i un chic que tenien”, de manera que aquest moliner “s'en va pujar a la coberta més alta del molí on estava agenollat cridant misericòrdia”. Per tal de socorre'l, va anar el “pare fray Joan Pastor, guardià del convent e monestir de la Mare de Déu del Roser (...) e altre frare amb molta gent de la vila ab lums perquè feia gran fosca”. Les conseqüències d'aquesta inundació anaren més enllà dels aspectes materials, doncs els desperfectes ocasionats en els molins propers al riu deixà a “la gent desprotegida de farines”, ja que estigueren “fins a XXII dels mateixos sens poder moldre”. Davant d'aquesta circumstància els jurats de la ciutat van haver de dosificar les reserves de blat de manera que es “donava sols una o dos quartes de pa per casa”, tot i que encara així fou necessari comprar farina de Borriol, Vilafamés, Cabanes i Belloch, per valor de 124 reals.

El 3 de desembre d'aquell any⁵, el Consell va decidir que aquestes greus conseqüències quedaren immortalitzades en una creu de pedra “per a que hi haja memòria”, la qual es col·locaria al pont de Santa Quitèria, “enmig de la rotura dels parapetos”, i en el pedestal s'escriuria l'epigrafia següent: “Hac supra hominem memoriam inundatis Millars hunc pontem superavit màxima per eius ripe damne intulitanno MDLXXXI, die XVIII septembris, hora postmeridie VIII”⁶.

3. LA GESTIÓ ORDINARIA DEL DESASTRE: LES DEENES

Les inundacions, i per tant les situacions de crisi que provocaven, eren un problema veritablement intrínsec en les institucions de reg valencianes, d'aquesta manera tot i que era impossible predir amb exactitud quan es produïrien, sí que es podia preveure quins serien els desperfectes que podrien ocasionar, ja que més enllà de les diferències en la seua intensitat, tenien sempre unes conseqüències molt semblants. Per aquest motiu, el Consell,

---

² A.M.Vr. 1551/1581. *Administración de las obras de reparación de azudes y acequias...* Fols. 2r, 2v, 3r i 3v.

³ Diccionari Alcover: barana o paret baixa on estalonen el pit per guaitar.

⁴ Actualment aquest molí és anomenat del Terraet.

⁵ A.M.Vr. 1551/1581. *Administración de las obras de reparación de azudes y acequias...* fol. 5v.

⁶ Aquesta epigrafia s'ha perdut a dia de hui, ja que en 1652 va caure un raig en aquella creu, i des de llavors hi ha un altra que commemora la ruptura de la creu (Traver, 1935: 72).

en el seu paper d'administrador de les aigües, era l'encarregat de coordinar la posada en funcionament del que es podria definir en termes moderns com un "pla de gestió de desastres", que s'havia anat desenvolupant i millorant des de l'edat mitjana. Aquests procediments d'emergència, és cert que mai es van redactar en les Ordenances Generals del municipis castellonencs, però la seua evolució es pot reconstruir mitjançant algunes dades enregistrades als Capítols de sequier de Vila-real (1307-1309) (García Edo, 2013: 45 i 143-146), els acords que s'anaven prenent en els Manuals de Consell (Román, 2013: 170-177) i, com no, en expedients creats a propòsit per a casos concrets.

En un primer moment, Roman (2000: 172-173) apunta que al Vila-real baix medieval, la reconstrucció de les sèquies principals i l'assut era una responsabilitat quasi exclusiva del sequier, qui feia front a les reparacions amb els diners rebuts de l'impost de sequiatge i les multes (clams). Mentre que la restitució de les files, o canals menors, era obligació de cada usuari al pas per la seua finca. Es podria dir doncs, que les obligacions del sequier en aquesta matèria podien arribar a ser molt problemàtiques quan les inundacions eren de dimensions catastròfiques, doncs al llarg del segle XIV diversos sequiers acabaren arruïnats i empenyorats amb el Consell al no poder fer front a les despeses de les reparacions. Com a conseqüència d'aquestes dificultats s'entén que al segle XV, es fera una modificació normativa, segons la qual se li permetia al sequier cessar en el seu càrrec de manera voluntària, tot i que amb una penalització de 400 sous, més la devolució al Consell de tots els diners que havia recaptat durant l'any com a sequier: multes i impost de sequiatge.

Una vegada alliberat el sequier d'aquestes responsabilitats, era el Consell qui tenia que ocupar-se en primera persona de la direcció de les reparacions. Per aquest motiu s'organitzaven deenes, les quals eren grups de treball que tenien l'objectiu de recuperar el traçat de les sèquies principals per a restituir el reg. Aquests grups de treball funcionaven com una roda on es pagava a cada veí que participava a partir dels 400 sous de multa pagats pel sequier. La participació sembla que era obligatòria, doncs a finals del segle XV els homes pagaven una multa de 18 diners si no anaven, i les dones de 8 (Román, 2013: 173).

Durant la inundació de 1581 les deenes continuaven sent un procediment emprat amb total vigència⁷. Així doncs, el dia 21 de setembre, és a dir, cinc dies després de la inundació i "estant los molins sense moldre i les sèquies sense poder regar", es començà a comptar amb "homens llogats", per tal de "desenrunar les sèquies, adobar i fortificar el açut". El pagament dels seus sous fou anotat minuciosament pel síndic Jaume Muntanyès. Segons aquesta documentació es va planejar que es treballaria tots els diumenges i dies festius, rebent aquells una mitjana d'un sou i sis diners per dia i home treballat.

Com s'ha vist, en cas d'inundació, el Consell tenia els seus procediments ben marcats des de l'Edat Mitjana, els quals s'haurien anat reproduint durant diversos segles fins convertir-se ser un veritable costum. D'aquesta manera, la manca d'assemblees per aprovar deenes, no s'ha d'interpretar com una mostra de que els membres del consistori pogueren prendre decisions al seu interès sense el consentiment del Comú, doncs aquestes procediments, no sols interessaven a tots per igual, sinó que a més eren una tasca remunerada. Finalment, el fet de que les deenes mai estigueren regulades en les Ordenances del municipi, donà una

---

⁷ A.M.Vr. 1551/1581. *Administración de las obras de reparación de azudes y acequias...*

certa flexibilitat als Consells, per tal d'adaptar-se a cada inundació. Així doncs, depenent de la gravetat d'aquesta en quant a desperfectes, el nombre d'homes llogats (i dones en alguns casos) variava, de la mateixa manera que ho feia el salari –què s'adaptaven a la conjuntura-, i els dies de treball.

4. MESURES EXTRAORDINÀRIES: L'ASSEMBLEA DE REGANTS DE 1582

Tot i que sembla que tant el Consell com els usuaris de la institució de reg sabien perfectament com actuar de manera coordinada front a les riuades, hi havia vegades en que aquests procediments no eren suficients. La inundació de 1581 degué tenir unes magnituds tan grans que les despeses en materials i salaris per a les deenes van sobrepassar les capacitats econòmiques del consistori. Si bé és cert que les obres es prolongaren fins almenys 1583, el càlcul de les despeses en els primers mesos pot servir per a fer-se una idea de la magnitud total d'aquestes. Així doncs, únicament entre setembre i desembre de 1581, el Consell es va gastar més de 29.702 sous i 10 diners en salaris, ja que en les reparacions van participar pràcticament tots els homes del poble⁸.

Quan les despeses adquirien aquests volums, el Consell es veia obligat a cercar alternatives. Era aquest el moment en el que es convocaven les assemblees extraordinàries, amb les quals s'havia de tractar aquella “vigent necessitat que patien ací (...), [els quals] se han gastat tants diners per tornar la aigua en dites cèquies, e guiar-la i portar-la per aquelles per a que los vehins i terratenents pogueren aprofitar-se així per a regar”⁹.

L'accés a aquestes assemblees era molt participatiu, doncs, com és normal, podien assistir tots “terratinents de terres regades en lo terme de aquella”, és a dir, a tots aquells usuaris (“veïns e terratinents”) que posseïen terra i pagaven l'impost de sequiatge. Un aspecte molt important, ja que d'entrada compleix part del Tercer Principi d'Ostrom (2000: 151-153), segons el qual, “la mayoría de los individuos afectados por las reglas operativas pueden participar en su modificación”.

Per tal de que tots els usuaris foren coneixedors del seu dret a assistir a l'assemblea, l'anunci de la convocatòria es va fer a través de diferents mitjans: aquells que habitaven a Vila-real serien avisats mitjançant crida pública, per “lo ministre i trompeta” qui faria la publicació anunciant “el nom de cada u de vos a so de trompeta”¹⁰. Aquells que vivien en altres localitats eren avisats d'una manera diferent, el Consell redactava una lletra per a cada municipi on residira un “hereter resident” –especialment Borriana, Nules, Mascarell, Artana i la Vall d'Uixó¹¹-. Aquests feien la seua respectiva crida i unes setmanes després es comunicava per carta a Vila-real quins serien els veïns que assistirien aquell dia. Aquest procediment de convocatòria és molt semblant al que es duia a terme en algunes sèquies de l'Horta de València, ja que en les assemblees extraordinàries de la sèquia de Favara era el trompeta de la ciutat del Cap i Casal qui feia les crides públiques en els llocs allí acostumats, tant a la capital com a Patraix, Benetússer, Albal, Catarroja, Massanassa,

---

⁸ *Ibidem*.

⁹ AMVr. 1204/1581. *Proceso realizado para la implantación del impuesto titulado Dret nou...* Fol. 3 r.

¹⁰ *Ibidem*. Fol. 4 r.

¹¹ *Ibidem*. Fol. 2 v.

Alfagar i Russafa (Martínez i Terol, 2014: 608). La presència de terratinents, és a dir, d'usuaris que no vivien en la localitat on tributava la finca regada, estava regulada per la "Pragmàtica sanció de Sueca"¹², que fou aprovada per Pere II el Cerimoniós en les Corts de 1342, a petició del Braç Reial (Branchart, 1795: 523- 524). Aquesta pragmàtica, que després seria elevada a Fur, obligava a tots els terratinents a pagar totes aquelles càrregues imposades en la ciutat de reialenc on tenien les possessions, evitant així que es desentengueren i foren els veïns (usuaris que residien a Vila-real) els únics en pagar.

A Vila-real, aquest tipus d'assemblees es celebraven normalment, al igual que ocorria a la València medieval, a l'interior d'espais religiosos (Glick, 1988: 33), tot i que açò no sempre era així, doncs les assemblees extraordinàries de la sèquia de Favara s'efectuaven dins de la Casa de la Vila de València (Martínez i Terol, 2014: 608). En el cas concret que s'està analitzant, sembla que el lloc habitual fou "la església de la casa hospital dels benaventurats archàngels sant Miquel i verge santa Llúcia"¹³, la qual es trobava situada extramurs, "en lo arrabal apellat de València". Una volta arribat el dia de l'assemblea - 8 o 15 de març de 1582-, a les "dos hores après mig jorn" s'iniciava l'acte "ab so de trompeta e veu de crida pública", alhora que començaven a sonar les campanes d'aquella església –i sembla que també les de Borriana–, donant fins a quatre senyals¹⁴.

El més destacat de l'acte era, a falta de cap altra autoritat superior que representara directament a la Corona (batle), el discurs del jurat en cap de Vila-real, Miquel Rocafort. Aquest, es dirigí al conjunt dels veïns i terratinents com a "molt magnífics i savis senyors" per a exposar-los les causes que els havien fet reunir-se, així com una mena d'ordre del dia, on es diferenciaven dos parts: d'una banda, l'aprovació d'un impost extraordinari, i d'altra, la programació de les obres de l'assut. Ambdues qüestions es debatrien amb "equalitat", ja que "cadascú de vostres, magnificències –referint-se al usuaris allí presents–, dirà son parer en lo que dit és"¹⁵.

4.1 EL "DRET NOU" O "NOU IMPOST"

La proposta de crear un Dret Nou era, sense cap mena de dubte, l'objectiu principal d'aquesta assemblea, doncs la seua possible aplicació fou mencionada des del primer moment en les lletres redactades pel Consell. Aquests impostos extraordinaris no eren ni molt menys una peculiaritat dels regadius de govern municipal, ja que a la sèquia de Favara, per exemple, la riuada de 1517 va obligar a que els usuaris aprovaren en una reunió ordinària un "Ajust", que en aquest cas incrementava l'impost de sequiatge de 5 a 9 diners per cafissada junt el pagament d'una derrama extraordinària de 3 sous per cafissada (Martínez i Terol, 2014: 608), a més de que seria el Comú i no el sequier qui s'encarregaria de la gestió del reg fins 1519.

En el cas de Vila-real, que la iniciativa sorgira del Consell i no d'una assemblea de regants, tampoc significava que aquestes propostes foren una imposició de la minoria que ocupava

---

¹² *Ibidem*. Fol. 4 r.

¹³ Ningú coneix l'aspecte i l'aforament que va tenir aquesta església, tot i això Doñate (1973: 14-15) deduïa que hi hauria un pòrtic interior.

¹⁴ AMVr. 1204/1581. *Proceso realizado para la implantación del impuesto titulado Dret nou...* Fol. 14 r.

¹⁵ *Ibidem*. Fol. 18 v.

els càrrecs municipals cap a la majoria d'usuaris. En realitat, a l'Horta de València, hi havia vegades en les que algunes de les proposicions que es prenien front a esdeveniments inesperats –com les riuades–, tampoc sorgien del conjunt dels usuaris reunits en assemblea. En la sèquia de Favara, hi ha casos on per a fer front a aquestes circumstàncies s'anomenaven comissions, integrades per oficials de la sèquia i altres hereters que representaren a la comunitat, els quals tenien l'objectiu de cercar les propostes, que després serien acceptades o no per l'assemblea (Martínez i Terol, 2014: 608). Així doncs, en aquests casos extraordinaris, les comissions complien a València el mateix paper que el Consell a Vila-real.

Una vegada feta la proposta del Dret Nou, l'acta de l'assemblea remarca que les condicions d'aquesta es pactarien “al temps i manera i en la forma que se decidirà els veïns i terratinents de regadiu”¹⁶. És a dir, que els usuaris allí reunits podrien plantejar i debatre el seu contingut. De la deliberació, que en total va durar 4 hores, es va aprovar –tot i que no s'especifica com– que el nou impost seria en espècie i, s'entregaria anualment –coincidint amb l'època de collita– fins que es pagaren totes les despeses. Ara bé, aquest impost no afectava a tots els usuaris d'igual manera, ja que del seu pagament foren exclosos “els pobres e miserables que els oficials tindran per tals”¹⁷, però també a aquells petits propietaris que tingueren menys d'una cafissada de terra¹⁸, una xifra que és molt sorprenent, ja que en 1566, més del 6% dels propietaris de terra de Vila-real tenien menys de 6 fanecades al terme municipal (Domingo, 1983, 158), una xifra que encara seria molt alta si es coneguera sols l'estructura de la propietat al regadiu. Tot i que, com es veurà més avant –Taula 2 de l'apartat 6.2–, entre els assistents a l'assemblea sols hi hauria un 3,8% que es quedaria exempt.

Els assistents a l'assemblea “notaren i deliberaren” conjuntament, que el Dret Nou es pagaria en proporció a la terra posseïda, tot i que la quantitat a pagar variaria depenent de on estava situada la finca, i quin cultiu tingués¹⁹. Així doncs, aquells que tingueren terra “del Millars fins al sedeny que puja del Molí D·amet” pagarien 1,5 almuds de forment “acolmat i arerat”, per “cafissada de terra sembrada o per plantar, encara que siga vacant”. Per altra banda, aquells que tenien terra “del sedeny d'Avall fins al final del terme de Vila-real i Nules” pagarien 0,5 almuds de forment per cada “cafissada de terra campa de la forma sobredita”, a excepció d'aquelles conreades amb vinyes, oliveres, garroferes, moreres i figueres, que pagarien 1,5 almuds de forment. Aquesta divisió estaria, segurament, en el camí de Bonastre –actualment terme municipal de les Alqueries- (Veure Apèndix 1), on estava situat aquest molí, el qual també era anomenat molí de Bonastre²⁰. El motiu pel qual hi havia una petita zona del terme que pagava menys no està especificat a la documentació, però es podria suposar que com eixa àrea es trobava al final del sistema, tal volta estaria menys dotada d'aigua respecte a la resta del terme i, per tant, es compensaria als seus propietaris fent-los pagar menys. Un aspecte igualment interessant és que, tal i com es

---

¹⁶ *Ibidem*. Fol. 23 r.

¹⁷ *Ibidem*. 24 r. i v.

¹⁸ Segons Domingo (1981-1922: 8-9), una cafissada era un sinònim de jornal, i equivalia a 6 fanecades.

¹⁹ AMVr. 1204/1581. *Proceso realizado para la implantación del impuesto titulado Dret nou...* Fol. 25 r i 25 v.

²⁰ Per a saber més sobre aquest molí consultar: Aparici i Garcia (2004: 243-244 i 264).

veurà a l'apartat 6.3, el propietari del molí que marcava la divisió entre ambdues zones estava present a l'assemblea, i a més a més, disposava d'una renda superior a la mitjana, de manera que podria tenir certa influència a la reunió.

Segons la documentació analitzada fins al moment, sembla que la cobrança d'aquest nou impost no va generar grans problemes als seus administradors. Així doncs, el fet de que els usuaris assistents pactaren les condicions, les adaptaren a les peculiaritats dels usuaris i del territori, i, a més, ho feren autònomament sense la intervenció de cap autoritat externa a la pròpia institució, fou fonamental per a que les disposicions allí acordades foren complides amb èxit *a posteriori* (Ostrom, 2000: 151-153).

4.2 L'ARRENDAMENT DE LES DARRERES OBRES A L'ASSUT

La segona qüestió que va ser tractada a l'assemblea fou la manera en com serien executades les obres a l'assut²¹. El justícia va proposar en el seu discurs que es fera en ell una nova "fortificació", i que aquesta obra fóra arrendada. Després de que cadascú dels allí presents manifestara el seu parer, es va acceptar que uns experts deliberarien si l'assut tenia que tornar "en son primer estament" per a que "en aquell se faça la fortificació". Aquests experts –dels quals no s'especifica ni el nombre ni els seus noms–, sembla que eren els encarregats de vetlar perquè la reconstrucció fóra tal i com era abans. Aquest fet era transcendental de cara a les bones relacions entre les diferents unitats de gestió del macrosistema d'irrigació de la Plana, doncs, com es mostra en Garcia Edo (2013), qualsevol petita variació en la localització dels assuts, per insignificant que fos, generava immediatament protestes, que podien convertir-se en llargs plets entre diverses institucions de reg.

Finalment, es va acordar acceptar la proposta del Consell per a que l'obra fos arrendada. No obstant, es va imposar la condició de que aquest arrendament es fera "en públic, en tant conforme a capítols, al més de preu baixat". És a dir, que es fera una subhasta pública o licitació competitiva.

Pel que fa a la construcció del nou assut, sembla que finalment fou encarregada al mestre pedrapiquer Antoni Granelles²², el 8 de març de 1584. No obstant, sembla que aquestes obres van ser del tot efímeres, ja que en 1597 una nova inundació tornaria a trencar-lo²³.

5. LA REPRESENTATIVITAT DELS USUARIS EN L'ASSEMBLEA

L'assemblea de 1581, no sols ens aporta dades sobre quins eren els mecanismes que utilitzaven els usuaris per a organitzar-se front a desastres naturals de gran envergadura, sinó que també ens proporciona una llista detallada dels assistents. Així, es pot saber amb molta certesa que en aquella reunió hi van estar presents almenys 256 individus, els quals van ser classificats segons el seu municipi de residència: 186 de Vila-real, 26 de Betxí, 19 de Nules, 11 d'Artana, 5 de la Vilavella, 4 de Mascarell, 4 de la Vall d'Uixó i 1 d'Eslida.

---

²¹ AMVr. 1204/1581. *Proceso realizado para la implantación del impuesto titulado Dret nou...* Fol. 22 v. i 23 r.

²² Sobre aquest pedrapiquer es pot consultar: Olucha (1987: 47).

²³ AMVr. 1208/1597. *Proceso hecho para la imposición del dret nou creado para la reparación de las acequias de Villarreal. Contiene la documentación complementaria a dicho impuesto.*

Més enllà d'aquestes dades quantitatives, el vertaderament interessant és tractar de desvetllar quines eren eixes persones –a l'estil de les prosopografies–, i per tant, si aquestes eren una veritable representació de tota l'horta, producte d'una institució on els seus usuaris gaudien de canals de participació directa, les quals complementaren totes aquelles funcions que havien sigut delegades en el Consell. Per donar resposta a aquestes qüestions és necessari dur a terme un buidat d'informació dels llibres de fiscalitat local. Afortunadament, l'Arxiu Municipal de Vila-real compta amb una rica sèrie de padrons on estava reflectit un dels impostos més importants de la hisenda local: la peita (Del Pozo, 1995: 16).

Els *Cappatrons de la Peita*, han sigut objecte de molts estudis al País Valencià, i en especial a la Plana de Castelló (Sánchez Adell, 1973; Domingo, 1977; Casey, 1978; Díaz Manteca, 1979; Arroyas, 1994; Rabassa, 1999; Saura, 2014). Tot i que, per la localització geogràfica concreta d'aquest article, cal destacar dos: l'estudi de Del Pozo (1995), sobre un llibre de la peita de Vila-real redactat cap a l'any 1370, i el de Domingo (1983), on es van analitzar les peites vila-reales de 1566, 1675 i 1786.

L'exhaustiu buidat que va efectuar Domingo per a l'any 1566, és del tot útil per tal de conèixer la situació general del regadiu i del conjunt del terme de Vila-real durant la segona meitat del segle XVI. No obstant, calia tenir en compte que aquestes dades eren 16 anys anteriors a la realització de l'assemblea de regants, motiu pel qual es va decidir emprar el Llibre de la Peita de 1587, ja que es considerava que aquest, al ser únicament 5 anys posterior a l'assemblea, podia oferir uns resultats més aproximats a la realitat.

El llibre de la Peita de 1587, és una font molt completa que ordena als contribuents segons la seua ciutat de residència, el carrer (Major, Amunt i Avall) o raval (València i Castelló) de Vila-real. En ell s'especifica el nom i cognom de cada contribuent (amb algunes altres dades de tipus personal com el malnom, la professió, títol nobiliari o relacions de parentesc) i les finques declarades tant al secà com al regadiu del terme municipal. En cadascuna d'aquestes finques s'especifica la quantitat²⁴, el cultiu, la partida rural, la sèquia per la que és regada, el braçal, els camins o sedenys propers, així com el seu valor fiscal. Altra informació d'interès és el cens de l'arrendament, l'arrendador o la cita a l'anterior propietari –si ha sigut adquirida recentment.

Aquesta rica informació, malauradament, no ha sigut suficient com per a conèixer el 100% dels assistents a l'assemblea objecte d'aquest estudi. Motiu pel qual, ha sigut necessari preestablir uns criteris que permeten dur a terme la selecció de les mostres.

En primer lloc, cal destacar que dels 256 individus cercats, hi ha 71 (27,7%), que no estan en el Llibre de la Peita de 1587, tal volta un dels principals motius siga que el llibre no està totalment complet, ja que no hi ha rastre dels terratinents procedents de pobles com la Vilavella o Mascarell. En segon lloc, s'ha descartat un total de 25 persones (9,7%), que tot i que sí que estaven al llibre de la Peita, no podien ser utilitzades perquè hi havia més individus amb el mateix nom i cognom. Davant la impossibilitat de saber de quin dels dos o

---

²⁴ Tal i com s'explica amplament en Domingo (1981-1982), les mesures utilitzades a Vila-real durant el segle XVI eren les jovades –equivalent aproximadament a 3 Ha o 36 fanecades–, el quartó de jovada –equivalent a 1,5 Ha o 9 fanecades–, els horts –equivalents a 1,5 fanecades–, les fanecades –equivalents a la dotzena part d'una Ha–, i els almuds –equivalents a 0,125 fanecades.

tres individus es tractava, s'ha optat per deixar-los al marge de la investigació. En tercer lloc cal assenyalar 28 individus (10.9%), els quals -segons el llibre de la Peita- no tenien cap finca de regadiu 5 anys després de l'assemblea. Aquest fet, podria interpretar-se de diverses maneres. La més arriscada seria, sens dubte, la de interpretar-los com a jornalers o arrendataris desposseïts de terra. D'altra banda, també podrien ser joves que encara no havien rebut en heretat la terra dels seus pares, o al contrari.

Així doncs, s'ha pogut verificar un total de 133 propietaris de terres (51.9%), els quals poden considerar-se com una selecció suficientment representativa per tal de complir els objectius d'aquest estudi, ja que tot i suposar aproximadament la meitat dels assistents, continua essent aquesta una xifra molt superior a la del nombre d'assistents que assenyalava Glick (1988: 32-35) en altres casos medievals de l'horta de la València –en torn als 80 usuaris per assemblea–.

D'aquesta selecció, és interessant tenir en compte que, al voltant del 18,8% dels casos, els assistents enregistrats a les actes de l'assemblea de 1582 ja havien mort 5 anys després, ja que en la Peita figuren els seus hereus o les seues vídues. Aquesta considerable proporció pot fer-nos plantejar dos possibles hipòtesis: d'una banda que la mitjana d'edat dels assistents a les reunions de regants fos elevada, és a dir, persones d'edat avançada – i per tant, més experimentades- què com s'ha dit moriren poc després. O, d'altra banda, la possibilitat de que ja no estigueren vius durant l'assemblea, i que a aquesta assistiren els seus hereus o les seues vídues, sense que s'especificqués en l'acta -tal i com sí ocorregué a la peita- aquesta circumstància, sortint d'aquesta manera el nom del difunt únicament com a indicador del cap de família (fiscal). Aquesta darrera opció, obriria la porta a que hi haguera dones en l'assemblea –en el seu paper de vídues-, tot i que en el document no hi figurés ninguna.

6 ELS ASISTENTS FOREN UN GRUP REPRESENTATIU DEL CONJUNT D'USUARIS DE L'HORTA?

Per tal de calcular si els assistents a l'assemblea de regants de 1582 eren veritablement una grup representatiu del conjunt dels usuaris de l'horta de Vila-real, és imprescindible fer primer una aproximació a l'estructura social i econòmica dels pobles de la Plana. En aquest sentit, s'extrau dels estudis realitzats per Ferrer (1975), Casey (1978), Díaz Manteca (1979), i Viciano (2008 i 2012) que les localitats que aprofitaven les aigües del Millars gaudien d'una estructura social pròpia de les societats rurals. Així, entre el 60 i el 70% de la població viuria directament del treball de la terra, i a més a més el 90% de les famílies disposaria d'algun tros de terra –principalment alodial–, tot i que no es dediquessin directament a les tasques agràries. La Plana de Castelló era, per tant, una comarca de llauradors, bolcada a la terra, on el treball d'aquesta no sols esdevenia una font de subsistència per al conjunt dels camperols, sinó també per a la petita noblesa, la burgesia urbana, el llauradors rics i els menestrals, els quals podien lucrar-se mitjançant l'arrendament de les seues possessions (Salavert, 1988: 14; Gimeno Sanfeliu, 1998: 48-54 i Viciano, 2008: 161).

6.1 LA MAJORITÀRIA PRESENCIA DELS PETITS PROPIETARIS

Ara bé, que hi haguera un gran predomini d'aquells que vivien del treball de la terra, no

significa que tots els llauradors fossin un bloc socioeconòmic homogeni. En aquest sentit, Viciano (2008: 164), plantejava que per a establir la jerarquia social dels llauradors de la Baixa Edat Mitjana, calia determinar quina proporció de les explotacions tenien una grandària mitjana de entre 5 i 10 Ha (60-120 fanecades), doncs aquestes permetien a una família camperola arribar a l'autosuficiència. Per altra banda, els propietaris d'explotacions inferiors a les 5 Ha estarien lluny de ser autosuficients i es veurien obligats a llogar el seu treball. Tot el contrari els ocorria a aquells que disposaven de més de 10 Ha, els quals podien contractar jornalers i destinar part dels seues excedents al mercat local o comarcal.

Si seguim aquesta classificació, sorprèn que vora el 52% dels assistents -que hem pogut documentar- de l'assemblea de regants estarien per sota o molt al límit d'aplegar a l'ideal de subsistència de les 5 Ha. Una xifra encara més sorprenent, si tenim en compte que en aquesta taula no s'ha afegit a eixos 28 individus que sí estaven presents a l'assemblea de 1582, però que segons la peita de 1587 no tenien propietats rústiques declarades²⁵. En aquest cas els usuaris de entre 0 i 5 Ha serien el 56,5%.

Així doncs, si es comparen els resultats de les 133 mostres (o 161 si contem als no propietaris) amb els resultats que Domingo (1983: 158) va publicar a partir dels 724 propietaris documentats al 1566, es pot veure a la Taula 1 que tot i que hi ha un petit augment en favor dels propietaris mitjans i grans, en l'assemblea de 1582 sí que es va reproduir a grans trets l'estructura del conjunt del terme municipal, on els petits propietaris eren els més nombrosos.

Taula 1. Quantitat de terra posseïda pels assistents a l'assemblea de 1582, segona la Peita de 1587 (regadiu i secà) (en %)²⁶

Ha	(1)	(2)	(3)
0,1 a 5	71.2	51.9	- 19,3
5,1 a 10	17.3	27.8	+ 10,5
+ 10,1	11.5	20.3	+ 8,8

Elaboració pròpia. (1) Tots els terratinents de la peita de 1566; (2) Assembleistes segons la peita de 1587 i (3) Diferència.

6.2 LA DISTRIBUCIÓ NO IGUALITARIA DE LA TERRA

Ara bé, tot i que quantitativament, els usuaris per sota de les 5 Ha pogueren ser més nombrosos que els que sobrepassaven altres llinars més elevats o acomodats, açò no té perquè significar que aquest col·lectiu –que com hem vist era molt nombrós al conjunt del terme municipal–, estigués participant ni molt menys en una “romàntica assemblea democràtica”. D'una banda, no podem oblidar que el motiu d'aquesta convocatòria no era altre que el d'aprovar un impost extraordinari que havia de ser abonat pel conjunt dels usuaris. Per aquest motiu, es podria considerar lògic i normal que aquests llauradors amb petites explotacions estiguessen interessats en assistir per assabentar-se de primera mà de

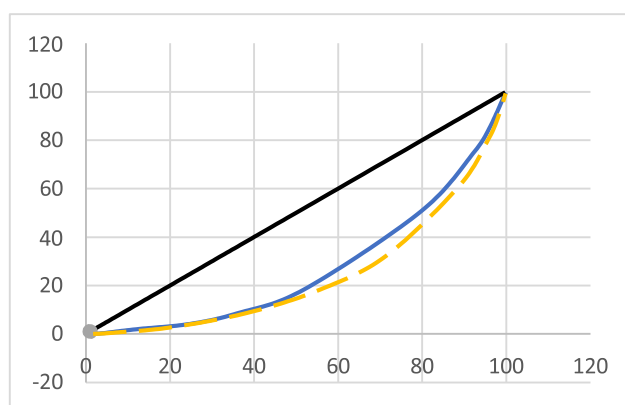
²⁵ Els quals podien ser arrendataris desposseïts de terra, joves que encara no havien heretat o majors que ja l'ha havien cedida als fills.

²⁶ Les dades de la peita de 1566 han estat estretes de Domingo (1983: 158). Les dades de la peita de 1587: AMVr. 855/1587. *Llibre Cappatro de la Peyta de Vila-real*.

les novetats contributives. En especial, s'ha de recordar l'acord pel qual aquells amb menys de mitja "cafissada" de terra estaven exclosos del pagament del dret nou.

D'altra banda, cal tenir en compte que la societat d'Antic Règim era, per definició, desigual. Així doncs, tot i que els que menys tenien eren més nombrosos, açò no tenia perquè atribuir-los ni més veu ni més importància, ja que la terra estava repartida de manera poc igualitària al terme de Vila-real. Així doncs, segons l'índex de Gini –utilitzat per a calcular la concentració de la terra al Gràfic 1-, els terratinents que assistiren a l'assemblea tenien un coeficient del 0,308, una xifra pràcticament idèntica a la que es pot extraure a partir de les dades de Domingo (1983: 158) per a l'any 1566, on l'Índex de Gini era 0.317. En aquest sentit es desprèn que la terra que tenien els assistents –tant al regadiu com al secà– aquell dia també era un clar reflex del conjunt del terme (Amb una diferència mínima de 0.009)²⁷.

Gràfic 1. Corba de Lorenz aplicat als assistents de l'assemblea segons la peita de 1587 (blau), i comparada amb el conjunt de propietaris de 1566 (groc)²⁸.

Elaboració pròpia.

L'índex de Gini no és l'única eina amb la que es pot veure la desigualtat entre propietaris. Si s'observa l'estructura de la propietat de 1566 (Domingo, 1983: 158) –Taula 2–, es dedueix que el 55,5% dels propietaris sols disposava del 18,9% de la terra durant la segona meitat del segle XVI²⁹. D'aquestes mateixes dades s'extrau també que a Vila-real l'existència d'un grup de propietaris mitjans (33%), que amb explotacions de entre 36 i 120 fanecades –de 3 a 10 Ha–, disposaven del 41,1% de la terra, de manera que els propietaris amb explotacions per damunt de les 120 fanecades (11,5%), disposaven del 40% de la terra.

Ara bé, podria dir-se que aquesta estructura de la propietat es va reproduir també entre els assistents de l'assemblea? La veritat és que sí, ja que el 51% d'aquells individus tan

²⁷ Malauradament no podem aplicar aquest indicador a l'horta de 1566 perquè en l'estructura de la propietat elaborada per Domingo (1983: 158) no es diferencià entre secà i regadiu. Tot i això, sí que es pot dir que les mostres de 1587 apunten que al regadiu hi havia un índex de Gini del 0.271.

²⁸ Les dades de la peita de 1566 han estat estretes de Domingo (1983: 158). Les dades de la peita de 1587: AMVr. 855/1587. *Llibre Cappatro de la Peyta de Vila-real*.

²⁹ Aquestes són unes xifres molt semblants a les observades per Peris Albentosa (1989: 82) a l'Alzira de 1580, on el 55,2% dels propietaris disposava del 14,3% de la terra.

sols representaven el 19,5% de la terra. L'única diferència notable es troba amb els mitjans propietaris de entre 60,1 i 120 fanecades –de 5,1 a 10 Ha–, ja que aquests eren proporcionalment més nombrosos que la resta de segments, amb una augment de 10 punts respecte al que realment representaven al terme en 1566. Tot i aquestes dades, els grans trets que caracteritzen l'estructura de la propietat vila-realença al segle XVI es troben presents, així que en aquest indicador les dades dels assistents també representaven les dades del conjunt del terme municipal.

Taula 2. Estructura de la propietat dels assistents a l'assemblea de 1582 segons la Peita de 1587 (regadiu i secà) (en %)³⁰

fa	Propietaris			Finques		
	(1)	(2)	(3)	(1)	(2)	(3)
0.1 a 3	1.6	0.8	-0.8	0.1	0.0	-0.1
3.1 a 6	4.7	3.0	-1.7	0.5	0.2	-0.3
6.1 a 12	14.1	8.3	-5.8	2.3	1.0	-1.3
12.1 a 24	18.1	12.8	-5.3	6	3.3	-2.7
24.1 a 36	17	11.3	-5.7	10	4.8	-5.2
36.1 a 60	15.7	15.8	+0.1	13.8	10.1	-3.7
60.1 a 120	17.3	27.8	+10.5	27.3	30.0	+2.7
120.1 a 180	6.8	12.8	+6.0	18	25.4	+7.4
180.1 a 240	2.6	3.8	+1.2	9.6	10.3	+0.7
240.1 a 360	1.8	3.8	+2.0	9.1	14.8	+5.7
360.1 a 600	0	0	0.0	0	0	0.0
> 600	0.3	0	-0.3	3.3	0	-3.3

Elaboració pròpia. (1) Tots els terratinents de la peita de 1566; (2) Assembleistes segons la peita de 1587 i (3) Diferència.

Aleshores, si l'horta estava repartida de manera poc igualitària, quin era el pes real que podia tenir en les assemblees de regants aquella majoria de petits propietaris, on tan sols significaven una petita part de la terra conreada? En aquest sentit, cal recordar una observació molt il·luminadora de Glick (1988: 34) respecte al seu anàlisi a col·lació d'una assemblea de regants efectuada l'any 1430 en Benager i Faitanar –a l'Horta de València–. Segons l'autor, la primera convocatòria de la reunió va ser un fracàs degut a la poca assistència, mentre que el segon intent va ser un èxit, no tant per haver-hi una major assistència d'usuaris, sinó perquè en aquest cas sí que estaven els principals “magnats”³¹ de la zona. Així doncs, l'autor conclouïa que l'èxit d'una assemblea de regants no es devia tant al nombre d'assistents *per se*, com a la presència d'aquelles persones influents dins de la comunitat que pogueren donar el suport necessari per a dur endavant qualsevol projecte. En aquest sentit, si acceptem aquesta hipòtesis com a vàlida, els resultats quantitius exposats anteriorment no són suficients per a valorar el grau de representació que tenia l'assemblea de regants de 1582, ja que cal valorar altres aspectes

³⁰ Les dades de la peita de 1566 han estat estretes de Domingo (1983: 158), tot i que en l'original estan expressades en hectàrees. Les dades de la peita de 1587: AMVr. 855/1587. *Llibre Cappatro de la Peita de Vila-real*.

³¹ Segons Glick (1988: 34), aquests magnats eren: el “comendador de Torrent, el mayoral de Quart y los señores de Alaquàs y Manises”.

d'influència social, més difícils de quantificar.

6.3 LA INFLUÈNCIA DELS LLAURADORS BENESTANTS

En aquest sentit, cal advertir que eixos “magnats” observats per Glick a l’Horta de València no són extrapolables a les viles de la Plana de Castelló, no sols perquè una horta seguira el model de gestió autònom i l’altra el municipal, sinó perquè València tenia una estructura social de tipus urbà i, Vila-real no. Així doncs, cal recordar que, des de la Baixa Edat Mitjana, s’observa que als principals nuclis eminentment urbans dels regnes cristians de les penínsules ibèrica i itàlica, la majoria de les terres del terme pertanyien als burgesos (en el sentit ample de la paraula) i als aristòcrates, mentre que els escassos llauradors aveïnats en aquelles grans urbs tenien una posició subalterna (Casado, 1987 i Barceló, 1988). Per contra, les ciutats que aprofitaven les aigües del Millars, no tenien aquesta característica urbana, ja que eren de caràcter rural i amb majoria de propietaris llauradors (Viciano, 2008: 162). A més a més, cal remarcar que a la Plana no hi havia una alta noblesa que habités regularment en aquestes viles, ja que durant l’Època Moderna, aquest estament privilegiat preferia viure a la ciutat de València (Gimeno Sanfeliu, 1998: 48).

Així doncs, si els “magnats” que s’observen a l’Horta de València Baix Medieval no són extrapolables a la Plana, cal cercar doncs, un altre grup social, no necessàriament privilegiat, però sí amb capacitat de ser influent en la comunitat camperola. Aquest grup, sota el meu punt de vista, no era altre que els camperols acomodats –anomenats prohoms pels medievalistes (Del Pozo, 1995 i Viciano, 2012)– els quals, no sols eren influents per la quantitat de terra que posseïen, sinó perquè podien promocionar socialment fins al punt d’arribar a aspirar a obtenir algun càrrec municipal, encara que aquest tan sols fóra de conseller.

Dit açò, cal preguntar-se, quina fou la participació (i per tant, la influència) dels llauradors acomodats en l’assemblea de regants de 1582? Per tal d’acotar aquest grup social, és interessant no limitar-se únicament a quantificar les seues terres, sinó cercar també algun tret que pugua evidenciar la seua possible influència social dins de la comunitat. Sota el meu punt de vista, és interessant tenir en compte quins eren els requisits que es necessitaven per a ocupar algun càrrec en el Consell en les viles de la Plana, utilitzant-los únicament com a una referència estadística més, la qual no té res a veure amb que aquests individus tingueren o no càrrecs en el consistori realment. Així doncs, a Castelló cal destacar tres requisits: ser baró, cristià i tenir una renda superior a les 100 lliures (2.000 sous) enregistrada a la peita (Arroyas, 1989 i Viciano, 2008: 31). Tot i que sabem que a Vila-real també era requisit habitar dins dels murs de la vila (Gil, 2002: 37).

Si apliquem tots aquests requeriments als vila-realencs assistents a l’assemblea de regants, segons les dades de la peita de 1587, sorprèn que aquell dia sols hi haguera documentades 18 persones amb una renda superior a 100 lliures, és a dir, un 14% dels vila-realencs estudiats. Ara bé, aquesta minoria pren rellevància si s’observa quines eren les seues possessions al regadiu. Doncs, aquest 14% d’individus que assistiren a l’assemblea tenia el 39,6% de les fanecades i el 36,5% de les finques³². En conclusió, tot i

---

³² Els percentatges resultat de la suma de les terres de regadiu i secà, és a dir, del conjunt del terme municipal són: el 40,7% de les fanecades i el 37,1% de les finques. Font: AMVr. 855/1587. *Llibre*

que quantitativament pogueren ser poc nombrosos, els llauradors acomodats representaven més d'una tercera part de la terra que hem pogut documentar d'entre tots els vila-realencs presents aquell dia. Aquesta dada és molt significativa, perquè segons Viciano (2008, 162), a l'ocàs de l'Edat Mitjana, al voltant d'un terç de totes les propietats rústiques de Castelló pertanyien a membres d'aquest grup, el qual podia gaudir d'una major influència social dins de d'una comunitat rural.

La rellevància d'aquest grup, no sols es manifestava en la seua faceta de propietaris de terres, sinó que alguns d'ells també acudien per tal de defensar –paral·lelament– els seus interessos com a propietaris de molins oliers. En aquest cas, cal recordar a Glick (1988: 32), quan afirmava que en les assemblees de regants de la València medieval, no sols hi havia terratinents sinó també “molineros i otros industriales”, fins al punt d'assenyalar que en aquestes reunions s'emprava l'expressió “moliners i hereters” per a referir-se al conjunt d'usuaris de la institució. D'entre els llauradors acomodats que assistiren a l'assemblea de 1582, s'ha pogut documentar la presència de Joan Jordà menor que disposava “d'un molí al cap del Raval de Castelló (...) ab beurador”, del jurat Joan Granell, que disposava “d'un molí olier al Molí de la Vila”, i de Joan Tortes de Nules que tenia el molí de Bonastre o Hamet, a més de l'alqueria d'En Pardo o de Tortes³³. Aquest darrer molí, fou transcendental en la reunió, tal i com s'havia vist ja a l'apartat 4.1.

6.4 LA VEU MORISCA

Tot i que a Vila-real tan sols hi vivien únicament cristians des de 1502³⁴, moltes de les seues terres de cultiu estigueren fins 1609 en propietat de moriscos, ja que aquests darrers havien anat rebent alous mitjançant diferents establiments reials poc documentats des de la dècada de 1280 (Ferrer, 2010) fins a mitjans del segle XVI (Domingo: 1983: 181-194). Així doncs, cal saber que al Cinc-cents, la institució de regs de Vila-real comptava, per tant, amb cristians vells i cristians nous.

En aquest context, es pot dir que els moriscs estaven clarament representats en les assemblees de regants del segle XVI. I a més, d'una manera molt destacada quantitativament parlant, ja que el 19,8% de les persones que van assistir a la reunió provenien de llocs poblats totalment per moriscos (Artana, Eslida, la Vall d'Uixó i la Vilabella) o mixtes (Betxí i Mascarell), els quals posseïen un 10,8% de la terra de tots els assistents, i el 10,9% del valor fiscal.

La seua presència és totalment justificable si tenim en compte tres aspectes: d'una banda, els terratinents moriscos del regadiu vila-realenc havien de pagar el mateix impost que els cristians per a regar, el *cequiatge*³⁵; d'altra banda, val a dir que, al marge de la seua

---

Cappatro de la Peyta de Vila-real.

No s'observa ninguna variació significativa, si s'amplien les mostres amb la resta de cristians no vila-realencs, que assistiren a la reunió (principalment de Nules). Ni tampoc al afegir als moriscos d'altres poblacions, tot i que com ja s'ha dit aquesta minoria mai haguera pogut accedir a cap càrrec municipal.

³³ Font: AMVr. 855/1587. *Llibre Cappatro de la Peyta de Vila-real*. Per a saber més sobre aquest molí i aquesta alqueria consultar: Aparici i Garcia (2004: 243-244 i 264).

³⁴ Quan s'expulsà als mudèjars de la moreria (Gil, 2010: 47-48).

³⁵ Per a saber més sobre el sequiatge de Vila-real en 1551 consultar: Román (2013: 107-137).

condició com a vassalls del senyor de l'aljama on habitaven, les terres que representaven aquell dia eren principalment de tipus alodial, ja que les havien aconseguit mitjançant establiments de la Corona. Així doncs, tant a efectes fiscals com de propietat indirecta, les terres que posseïen els moriscos a Vila-real tenien els mateixos drets que les dels cristians vells, ambdós de patrimoni reial. Eren per tant, individus als quals els afectaven directament les regles operatives del regadiu, i per tant, la seua presència no sols era obligatòria per la Pragmàtica de Sueca –apartat 4–, sinó també necessària a l'hora de canviar-les, degut a l'elevat percentatge de terra que posseïen.

Aquestes dues consideracions van acompanyades per un tercer factor quantitatiu, ja que en 1566, les possessions morisques significaven el 24% de tota la terra cultivada a Vila-real (Domingo, 1983: 183), mentre que al regadiu eren el 22% dels usuaris de la institució de regs, representant així el 13,53% de la terra irrigada en 1551 (Román, 2013: 123).

Ara bé, tot i el pes que poguera tenir aquest col·lectiu en una vila on sols hi habitaven cristians vells, és molt difícil calcular si els assistents a l'assemblea eren una veritable representació d'aquesta minoria. El motiu és el següent: tot i que s'ha pogut documentar les possessions del 45% dels moriscos allí presents, cal tenir en compte que aquestes dades no es poden tractar de manera uniforme perquè, tal i com ja va observar Domingo (1983: 183-185), al terme de Vila-real existien tres models d'estructura de la propietat morisca, depenent de les seues característiques socio-econòmiques de les aljames de procedència. Aquest aspecte dificulta l'obtenció d'indicadors de representativitat, ja que el nombre de mostres per aljama és massa petit.

Malgrat la dificultat d'estudiar-los de manera homogènia, el vertaderament important és que la seua presència en la reunió és pràcticament la mateixa percentualment que la del conjunt dels propietaris moriscos en tot el regadiu, de manera que ja es pot considerar com un indicador molt important. A aquestes dades, cal afegir que la seua presència s'ha de valorar encara més si tenim en compte que alguns d'ells habitaven aljames en la Serra d'Espadà, a més de 20 km de Vila-real.

7. L'ADEQUACIÓ A LES CONDICIONS FÍSiques: LES FINQUES DELS ASSISTENTS REPRESENTAVEN AL CONJUNT DE LA SUPERFICIE IRRIGADA?

Fins ara l'estudi s'ha centrat en qui eren els assistents, és a dir, en cercar els indicadors de representativitat derivats de la riquesa i la influència social dels usuaris. Ara bé, aquestes dades es poden complementar amb altres resultat de l'aplicació d'altres disciplines, tals com la geografia i la història del paisatge. En aquest sentit, a les aportacions que diversos geògrafs i historiadors han fet sobre els elements que vertebraven l'espai del regadiu vila-realenc (Domingo, 1983; Obiol, 1987; Del Pozo, 1995; Roman, 2000 i Aparici i Edo, 2004), cal destacar –per la metodologia innovadora que es va utilitzar en el seu moment– el treball de Guinot i Selma (2012) sobre la construcció del paisatge feudal a l'horta de Vila-real. Aquest, tot i estar plantejat amb una cronologia baix medieval, és totalment extrapolable al segle XVI.

Abans s'havia dit que les propietats dels assistents a l'assemblea de regants de 1582, eren molt representatives respecte al conjunt del terme municipal. Però ho eren igualment del

regadiu? Per a resoldre aquesta qüestió, primer cal saber quina era la seua superfície al segle XVI. A grans trets es pot dir que la superfície irrigada havia evolucionat de la següent manera: cap a 1370 hi havia un mínim de 3.657 fanecades -304.75 Ha- (Del Pozo, 1995: XX)³⁶, al 1551 hi havia 17.712 fanecades -1.476 Ha- (Roman, 2000: 127) i al 1566 20.628 -1.719 Ha-, és a dir, que s'observa una tendència a l'increment de la superfície irrigada durant la segona meitat del Cinc-cents.

Respecte a l'assemblea de regants de 1582 s'ha pogut calcular que les 161 mostres – incloent als que no tenien terra declarada- sumaven unes 6.776,4 fanecades -564 Ha- de regadiu, és a dir, un 32,8% de la superfície de l'horta de Vila-real. En aquest sentit, no és descabellat imaginar que, fent una regla de tres, amb les altres 96 persones que no s'han pogut utilitzar com a mostra- perquè no estaven en la peita o perquè hi havia més gent amb el mateix nom-, s'haguera pogut arribar a representar al voltant del 52.3% de la terra irrigada.

Ara bé, de la mateixa manera que és important calcular quin percentatge de l'horta estava allí presentada, és saber el percentatge de representativitat que tenia cadascuna de les sèquies. Aquest aspecte és molt important perquè és un altra manera de conèixer si, com deia Ostrom (2000: 151), els acords col·lectius s'adaptaren a les característiques específiques de l'escenari.

Per tal de calcular açò cal recordar que el regadiu de Vila-real es vertebrava morfològicament de la següent manera³⁷. L'aigua es captava del Millars gràcies a un assut, d'aquest sorgia la Sèquia Major –el seu canal principal–, la qual es dividia en dos canals diferents a l'altura dels partidors de Borriana: la Sèquia Sobirana –o de Dalt– i la Sèquia Jussana –o de Baix- que travessaven -a diferents cotes- diversos barrancs i rius secs, fins arribar al terme municipal de Nules. Junt a aquestes sèquies principals hi havia altres dos canals menors anomenats la Sequiola i la Sequieta, els quals –des d'una cota més elevada– abastien la vila. Aquesta darrera derivava en la denominada Sèquia Roja, la qual abastia en realitat un secà millorat que no rebia aigua regularment (Román, 2013: 55-61; Guinot i Selma, 2002 i 2012: 115-118).

A partir d'açò, Domingo (1983: 33) va elaborar una taula on dividia la superfície irrigada en tres seccions depenent principalment de la sèquia. Tot i que aquesta taula haguera pogut ser elaborada d'una manera més exhaustiva³⁸, aquesta serà igualment emprada, perquè el que interessa en aquest moment és buscar indicadors amb els quals comparar.

Així doncs, si es comparen els percentatges generals de la peita de 1566 amb les mostres extrems de la peita de 1587 –Taula 3– el resultat és molt semblant, amb una variació molt petita, es podria dir que la terra irrigada en aquestes tres àrees de l'horta de Vila-real estava representada en la mateixa proporció. L'existència d'aquesta proporcionalitat és important per a entendre com es podien posar d'acord per a que el Dret Nou no es pagara

---

³⁶ Aquesta dada es queda curta respecte a la realitat, perquè la font utilitzada no disposava de la mà de terratinents forasters.

³⁷ Veure Apèndix 1. Esquema del sistema d'irrigació de Vila-real al segle XVI.

³⁸ Segurament aquesta exhaustivitat s'haguera aconseguit separant la Sèquia Major de la Sequiola, afegint la Sèquia Roja, i, inclús, dividint cada sèquia per sedenys i braçals.

igual en tot el terme municipal (Apartat 4.1).

Taula 3. Superfície de terra irrigada representada a l'assemblea de regants segons la peita de 1587 (en %)³⁹

	1566	1587	DIF	FINQUES
MAJOR I SEQUIOLA	33.8	37,1	+3,3	38.5
JUSSANA	32.6	37.7	+5,1	29.4
SOBIRANA	33.6	25.1	- 8,5	32,1

8. CONCLUSIÓ

Segons el marc teòric creat per Ostrom, al voltant de l'èxit de les institucions comunals de llarga durada, els acords col·lectius complien els seus objectius quan eren elaborats de manera autònoma pels propis usuaris –sense la presència de cap agent exterior-, s'adaptaven a les condicions de l'escenari i podien ser consensuades per la majoria dels usuaris que estaven afectats per les regles operatives (Ostrom: 1992: 70- 71; 2000: 151-152). En aquest estudi de cas s'ha vist com, efectivament, front a les riuades de gran magnitud, tots els usuaris de l'horta de Vila-real disposaven de mecanismes participatius (assemblees de regants) amb els quals crear normes extraordinàries de manera autònoma i adaptar el pagament dels impostos a les peculiaritats socials i geogràfiques del sistema d'irrigació, mitjançant la coordinació entre els usuaris i el Consell municipal, en el seu paper d'administrador.

D'altra banda, s'ha vist com aquell apunt de Glick (1988: 45) segons el qual els justícies, i la resta dels membres del Consell, podien modificar o aplicar normes al seu benefici, no es compleix, almenys en aquest cas. Doncs, com s'ha pogut mostrar, quan les mesures ordinàries (deenes) quedaven obsoletes i les arques municipals desbordades, el consistori necessitava de l'aprovació dels usuaris per poder aplicar-ne de noves. Aquesta aprovació es feia, doncs, mitjançant les assemblees de regants, les quals ni eren una peculiaritat exclusiva de l'Horta de València, ni feien al model autònom més representatiu que el municipal. La gestió del desastre era, per tant, molt semblant en ambdós macrosistemes, i les diferències existents entre les dues sembla que foren estrictament formals.

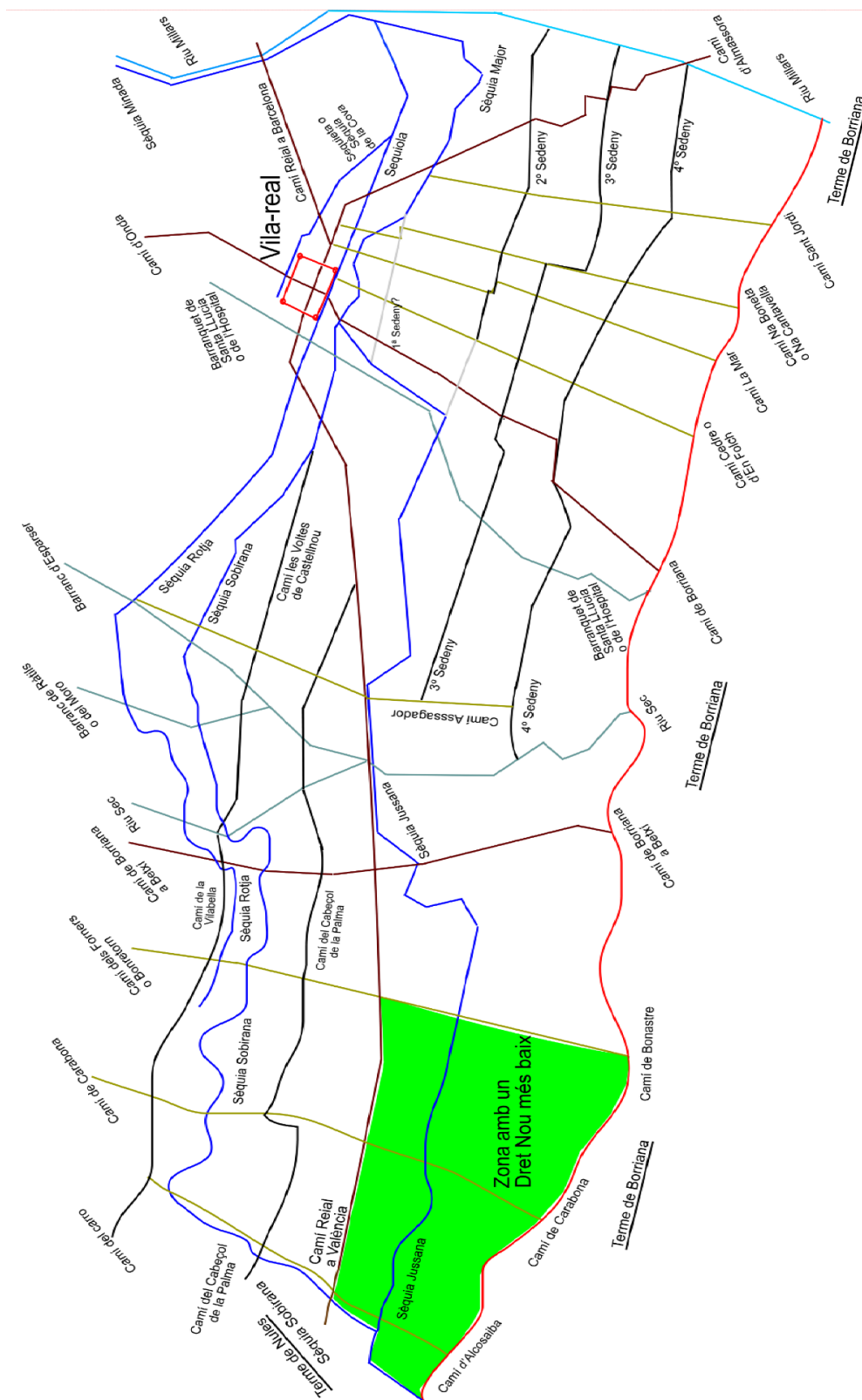
Aquestes assemblees extraordinàries, a més a més, poden considerar-se com un mecanisme totalment participatiu, doncs els seus assistents formaven una veritable representació a escala de tota la superfície irrigada a Vila-real i tots els usuaris de la institució. Per tal de provar-ho s'han utilitzat sis indicadors numèrics que marquen pràcticament els mateixos resultats tant al conjunt de l'horta com a l'assemblea. Aquests indicadors són: en primer lloc, la presència majoritària de petits llauradors que no arribaven al mínim ideal de subsistència marcat en 5 Ha; en segon lloc, el repartiment no igualitari de la terra on més de la meitat d'aquesta estava en mans de menys del 20% dels terratinents; en tercer

---

³⁹ Font: les dades de 1566 han sigut extretes de Domingo (1983: 33), i les de l'assemblea han sigut extretes de AMVr. 855/1587. *Llibre Cappatro de la Peyta de Vila-real*. En aquesta taula no s'ha comptabilitzat les fanecades de la Sèquia Roja, ja que era Domigno no les va adjuntar, tal volta perquè al segle XVI encara prevaldria la terra de secà allí. Les dades de la Sèquia Roja representades en l'assemblea foren: un 1,4 % de les fanecades irrigades i un 2% de les finques.

lloc, una concentració de la propietat quasi idèntica, que es situa al voltant dels 0.3 punts segons l'índex de Gini; en quart lloc, l'existència d'una petita elit de camperols benestants que podia accedir als càrrecs municipals i posseïa un terç de la terra; en cinquè lloc, la presència de la minoria morisca, participant amb els mateixos drets que els cristians per a elaborar normes, degut a la gran quantitat d'alous que tenien en propietat a Vila-real; i finalment, el fet de que les tres sèquies principals estigueren representades en proporció a la terra que irrigaven.

Apèndix 1. Esquema del sistema de reg de Vila-real al segle XVI, on es diferència la part de l'horta que pagava menys en el Dret Nou⁴⁰

⁴⁰ Elaboració propia.

BIBLIOGRAFIA

Alberola, A. (2014). *Los cambios climáticos: la pequeña edad de hielo en España*. Madrid: Cátedra.

Aparici, J. i García, V. (2004). El territorio de Alquerías entre los siglos XIII y XVI. En VV.AA., *Alquerías, el temps d'un poble* (pp. 147-295) Castelló de la Plana: Diputació de Castelló.

Arroyas, M. (1989). *El Consell de Castellón en el siglo XVII: ordenamiento jurídico y estructura institucional*. Castelló de la Plana: Diputació de Castelló.

Arroyas, M. (1994). Los eclesiásticos y el impuesto de la peita: la opinión del catedrático fray Diego Mas (1604). En *Estudis. Revista de Història Moderna* (20), pp. 39-56.

Barceló, M. (2005). Aspectes agraris d'un nucli urbà (Ciutat de Mallorca a la Baixa Edat Mitjana). En *Bolletí de la Societat arqueològica Lul·liana* (44), pp. 195-202.

Branchat, V. (1785). *Tratado de los derechos y regalías que corresponden al Real Patrimonio en el Reyno de Valencia y de la jurisdicción del Intendente como subrogado en lugar del Antiguo Bayle General*. Valencia: Imprenta de Joseph y Thomas de Ortega.

Calatayud, S. i Garrido, S. (2012). Negociación de normas e intervención estatal en la gestión del regadío: la acequia real del Júcar a mediados del siglo XIX. En *Hispania. Revista Española de Historia* (240), pp. 95-118.

Casado, H. (1987). *Señores, mercaderes y campesinos. La comarca de burgos a fines de la Edat Media*. Valladolid: Junta de Castilla y León.

Casey, J. (1978). Tierra y sociedad en Castellón de la Plana, 1608-1702. En *Estudis* (7), pp. 13-46.

Creus, J. i Saz, M.A. (2005). Las precipitaciones de la época cálida en el sur de la provincia de Alicante desde 1550 a 1915. En *Historia Moderna: Anales de la Universidad de Alicante* (23), pp. 35-48.

Del Pozo, J.A. (1995). *Prohoms i camperols. Espai Agrari i podel local a Vila-real (1362-1386)*. Vila-real: Ajuntament de Vila-real.

Díaz Manteca, E. (1975). El libre de la peyta de 1721. En *Boletín de la Sociedad castellonense de cultura* (55), pp. 7-41.

Domingo, C. (1977). La agricultura en Castellón de la Plana en 1468. En *Cuadernos de geografía* (21), pp. 41-58.

Domingo, C. (1983). *La Plana de Castellón. Formación de un paisaje agrario mediterráneo*. Castelló de la Plana: Caja de ahorros y monte piedad de Castellón.

Doñate, J.M. (1973). *Datos para la Historia de Vila-real*. Vila-real.

Ferrer, R. (1975). La Plana: su estructura demográfica en el siglo XV. En *Hispania. Cuadernos de historia* (5), pp. 67-91.

- Furió, A. (1982). *Camperols Al País Valencià: Sueca, una comunitat rural a la tardor de la edat mitjana*. Valencia: Institució Alfons el Magnànim.
- García Edo, V. (2013). *Derechos históricos de los pueblos de la Plana a las aguas del río Mijares*. Vila-real: Comunitat de regants de Vila-real.
- Garrido, S. (2011). Las instituciones de riego en la España del este. Una reflexión a la luz de la obra de Elinor Ostrom. En *Historia Agraria* (53), pp. 13-42.
- Gil, V. (2002). *Ordenances municipals de Vila-real: (segles XIV-XVIII)*. València: Universitat de València.
- Gimeno, M.J. (1990). *La Oligarquía urbana de Castelló en el siglo XVIII*. Castelló de la Plana: Ajuntament de Castelló.
- Gimeno, M.J. (1998). *Patrimonio, parentesco y poder. Castelló (XVI-XIX)*. Diputació de Castelló: Castelló de la Plana.
- Glick, T.F. (1988). *Regadío y sociedad en la Valencia Medieval*. València: Del Cenia al Segura.
- Guinot, E. (2007). El gobierno de las aguas en las huertas medievales mediterráneas: los casos de Valencia y Murcia. En Del Ser, G. y Martín, I. (Eds.), *Espacios de poder y formas sociales en la Edad Media* (pp. 99-118). Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca.
- Guinot, E. i Selma, S. (2002). *Acequias de la Plana de Castelló*. València: Conselleria d'Agricultura, Generalitat Valenciana.
- Guinot, E. i Selma, S. (2012). La construcción del paisaje en una huerta feudal: la séquia de Vila-real (siglos XIII-XV). En Torró, J. i Guinot, E. (Eds.), *Hidráulica agraria y sociedad feudal: prácticas, técnicas, espacios* (pp. 103-145). València: PUV.
- Martínez, L.P. i Terol, V. (2014). El libro de los actos, provisiones y reuniones de la acequia de Favara (1362-1521). Aproximación a un registro clave para la historia del regadío en la Huerta medieval de Valencia, en Sanchis-Ibor, C. et allí. (Eds.), *Irrigation, society and landscape. Tribute to Thomas F. Glick* (pp. 598-618). València: Universitat Politècnica de València.
- Obiol, E. (1985). *L'aprofitament de l'aigua a l'horta del Millars*. Castelló de la Plana: Diputació de Castelló.
- Olucha, F. (1987). *Dos siglos de actividad artística en la villa de Castellón*. Castelló de la Plana: Diputació de Castelló.
- Ostrom, E. (1992). *Cruffing institutions for self-governing irrigation systems*. San Francisco: Institute for contemporary studies.
- Ostrom, E. (2000). *El gobierno de los bienes comunes. La evolución de las instituciones de acción colectiva*. México D.F.: FCE.
- Pardo, C. (2014). La participación directa de los usuarios en la gestión de los regadíos de gobierno municipal y su interdependencia con la oligarquía urbana. La Plana de Castelló

(ss. XVI-XVIII). En Torró, J. i Guinot, E. (Eds.), *Hidráulica agraria y sociedad feudal: prácticas, técnicas, espacios* (pp. 543-558). València: PUV.

Pardo, C. (2016). Los efectos de la adversidad climática y sanitaria sobre la agricultura y la sociedad castellanense del siglo XVIII, Acceptat i pendent de publicació en *Historia Moderna: Anales de la Universidad de Alicante* (34).

Peris, T. (1992). *Regadío, producción y poder en la Ribera del Xúquer*. La Acequia Real de Alzira, 1258-1847. Valencia: C.O.P.U.T.-Confederación Hidrográfica del Júcar.

Peris, T. (1997). La conflictividad hidráulica en el País Valenciano entre los siglos XII y XVIII. En *Áreas: revista internacional de ciencias sociales* (17), pp. 43-60.

Peris, T. (2014). El ejercicio de la autonomía local en las acequias de la huerta de Valencia: la olvidada imbricación municipal (siglos XIII-XIX), *DT-SEHA*, 14-04.

Rabassa, C. (1999). La extensió del regadiu de Castelló durant la Baixa Edat Mitjana. En *Sociedad Castellonense de Cultura* (75), pp. 617-649.

Revest, L. (1957). *Llibre de ordinacions de la vila de Castelló de la Plana*. Castelló de la Plana: Societat Castellonenca de Cultura.

Román, I. (2013). *El regadío de Vila-real durante los siglos XIII-XV: orígenes, administración y conflictos*. Vila-real: Comunitat de regants de Vila-real.

Sánchez Adell, J. (1973). Estructura agraria de Castellón de la Plana, en 1398. En *Cuadernos de geografía* (12), pp. 31-59.

Saura, J. (2014). El paisaje agrario de Castellón de la Plana a finales del siglo XV. En Torró, J. i Guinot, E. (Eds.), *Hidráulica agraria y sociedad feudal: prácticas, técnicas, espacios* (pp. 187-202). València: PUV.

Tang, S.Y. (1992). *Institutions and collective action. Self-governance in irrigation*. San Francisco: Institute for contemporary studies.

Teixidor, J. (1895). *Antigüedades de Valencia. Observaciones críticas donde con instrumentos auténticos se destruye lo fabuloso, dejando en su debida estabilidad lo bien fundado...*, València: Imprenta de Francisco Vives Mora.

Traver, B. (1909). *Historia de Villarreal*. Vila-real: Botella.

Traver, B. (1935). *Efemérides de Villarreal*. Vila-real: Botella.

Viciano, P. (2008). *Regir la cosa pública: prohoms i poder local a la vila de Castelló (segles XIV i XV)*. València: PUV.

Viciano, P. (2012). *Els peus que Calciquen la terra. Els llauradors del País Valencià a la fi de l'Edat Mitjana*. València: PUV.